

ISSN 1605-2005

БАНКІВСЬКА СПРАВА

3 / 2007

БАНКІВСЬКА

СПРАВА

Науково-практичне видання. Виходить 6 разів на рік
Видається із січня 1995 року
№ 3(75) — 2007

ЗМІСТ

АНАЛІЗУЮТЬ ФАХІВЦІ НБУ

Володимир Міщенко, Олена Махасва. Електронні гроші: поняття, стан українського ринку та перспективи розвитку	3
Віра Крилова, Аеліта Незнамова. Прозорість банківської системи: світовий досвід та українські перспективи	20
Андрій Гайдуцький. Міграційний капітал як чинник людського розвитку	35

СЛОВО ПРАКТИКАМ

Євген Дідківський. Ризики депозитарної діяльності	54
Володимир Бобиль. Становлення сучасної системи ризик-менеджменту в кредитних установах	65

ПРОБЛЕМИ МАКРОЕКОНОМІКИ

Володимир Вірченко. Еволюція економічних поглядів на роль фінансових інститутів і їх місце в економічній системі	77
Наталія Петришина. Концепції економічної ролі держави на різних етапах розвитку суспільства	85
Анотації	95

КОНЦЕПЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ РОЛІ ДЕРЖАВИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Наталія Петришина, економіст, м. Київ

Ставлення до державної активності щодо економіки завжди було неоднозначним. В його основі лежали різні уявлення про характер функціонування держави на різних етапах розвитку суспільства. У світовій економічній літературі ХХ ст. представлений широкий спектр думок щодо можливостей державного втручання у функціонування економічної системи. При цьому погляди вчених суттєво змінювались залежно від конкретних умов розвитку світового господарства, об'єктивні процеси розвитку якого сприяли істотному зростанню ролі економічної теорії як науки.

Проблема економічної ролі держави починаючи з раннього етапу державотворення до сьогодні є дуже актуальною. Її дослідження широко представлено у працях учених-економістів, С.В. Мочерного, Г.Я. Аніловської, О.А. Бірюкова, С.А. Сафронова, О.С. Кривцова, Л.І. Дмитриченка, Дж. Стігліца, Я.В. Україні книгу можна придбати за адресами: С. Ядгарова та ін. Відсутність чіткої систематизації концепцій економічної ролі держави викликає жваві дискусії та не дозволяє повною мірою використовувати економічні можливості втручання держави в економіку.

У зв'язку з цим мета пропонованої статті — визначити основні концепції економічної ролі держави протягом усього періоду існування економічної науки. На нашу думку, лише за умови ґрунтовного аналізу можливо спрямувати економіку країни в правильному напрямку та вдало використовувати ці концепції для подолання економічних криз.

Насамперед з'ясуємо сутність таких понять як “концепція” та “економічна роль держави”. Згідно з “Економічним енциклопедичним словником” за редакцією С.В. Мочерного, термін “концепція” означає, поперше, сукупність поглядів, спосіб розуміння, тлумачення окремого предмета дослідження, явищ і процесів, провідну ідею їх системної теоретико-методологічної характеристики; по-друге провідний задум, що визначає стратегію у здійсненні реформ, програм, планів¹. Термін “економічна роль держави” трактується як виконувані державою основні економічні функції у їх взаємозв'язку з метою забезпечення розвитку економічної системи, її розширеного відтворення і передусім сукупного капіталу².

Однак, в економічній літературі немає такого поняття, як “концепція економічної ролі держави”. На нашу думку, це сукупність поглядів та ідей, які комплексно розкривають різноманітні підходи до визначення економічних функцій держави в житті суспільства.

¹ Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І. Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. — Т. 1 / За ред. С.В. Мочерного. — Л.: Світ, 2005. — С. 360.

² Там само. — С. 197.

В економічній літературі сформувалися два погляди на економічну роль держави: один повністю заперечує її, другий, навпаки, визначає її деміургом господарства. Незважаючи на взаємовиключність таких поглядів, вони все ж залишалися не лише робочими гіпотезами, на них ґрунтувалася розробка конкретних економічних політик³. Слід зазначити, що в межах цих двох поглядів розроблені різні концепції відповідно до об'єктивних умов ринкової економіки та ролі держави.

Економічна наука містить багатий матеріал, досвід поколінь, результати численних економічних експериментів щодо використання економічних важелів для формування та реформування економічних систем. Розглянемо еволюцію поглядів на економічну роль держави. Такий аналіз необхідний для розуміння сучасного стану речей, зокрема з'ясування ролі держави в подальшій розбудові ринкової економіки в Україні.

Уже на ранньому етапі державності людство замислювалося про роль держави в управлінні економічним життям суспільства. Це знайшло відображення в стародавніх законах вавилонського царя Хаммурапі (XVIII ст. до н. е.), у стародавньоіндійському трактаті “Артхашастра” (IV—III ст. до н. е.), у поглядах філософів Стародавнього Китаю, в інших історичних пам'ятках, де крім загальних норм, що регулюють відношення власності, до функцій правителів відносили регулювання цін, визначення норм лихварського відсотка, регулювання використання найманої праці⁴.

Найбільш системно проблеми державного регулювання економіки у стародавньому суспільстві розкрив Каутілья — видатний державний діяч і вчений стародавньої Індії. У трактаті “Артхашастра” він поставив собі за мету показати, як організувати державний апарат, які варто розробити заходи, що у сукупності склали б програму діяльності уряду, який бажає домогтися економічного й політичного розквіту країни. Цікаво, що згідно з трактатом до функцій держави належала організація заходів з регулювання ринкових цін. Ролі держави приділив увагу й філософ Стародавнього Китаю Конфуцій (VI—V ст. до н. е.). Заслугою вченого було усвідомлення того, що багатство держави й збільшення її могутності засновано на праці. Засуджуючи надмірне нагромадження багатства, що йде на шкоду народу, Конфуцій вважав завданням держави рівномірно його розподіляти. Платон (V—IV ст. до н. е.) визнавав за державою функцію регулювання зайнятості грецьких громадян, зокрема, на його думку, держава повинна закріпити розподіл суспільства за родом занять. Крім того, учений закликав забезпечити справедливий обмін товарів. З погляду Платона, держава повинна регулювати доходи громадян, щоб не заохочувати надмірне багатство й не породжувати надмірну бідність⁵.

Таким чином, у цей період вчені висловлювали цілком конкретні системні погляди щодо економічних функцій держави. Вони не залишалися лише теорією, а впроваджувалися на практиці, даючи як позитивні (концентрація матеріальних і трудових ресурсів, поглиблення поділу праці), так і негативні (гіпертрофування ролі держави, стримування розвитку ринкових відносин у країнах) наслідки.

³ Аніловська Г.Я. *Державний фактор трансформаційних перетворень в економіках перехідного типу*. — Л.: ЛІСА, 2002. — С. 8.

⁴ Дмитриченко Л.И. *Государственное регулирование экономики: методология и теория*. — Д.: УкрНТЭК, 2001. — С. 15.

⁵ Там же. — С. 15—17.

Витіснення натурального господарства товарним виробництвом, інтенсивний розвиток міжнародної торгівлі, ліквідація політичної роздробленості у західноєвропейських країнах та кардинальна зміна ролі торговельного капіталу стали головними передумовами генезису меркантилізму.

Відомо, що концепція меркантилізму пройшла два етапи історичного розвитку: ранній, “система грошового балансу” (XV — середина XVI ст.) і пізній, або “система торговельного балансу” (друга пол. XVI — XVII ст.). Спільним між раннім та пізнім меркантилізмом було те, що його представники ототожнювали багатство нації із золотом та сріблом і обґрунтовували необхідність активного державного регулювання господарського життя. Відмінним у їхніх поглядах було таке: представники раннього меркантилізму вбачали завданням держави залучення якомога більшої кількості грошей з-за кордону й утримання їх у країні, а вирішення проблем — у максимальному втручанні держави; пізні меркантилісти вважали завданням держави збільшення експорту за рахунок стимулювання вітчизняного виробництва та розвитку посередницької торгівлі. Провідні принципи меркантилізму, що обґрунтовувалися В. Стаффордом, Г. Скаруффі, Б. Даванцаті, широко відомі: золото й скарби будь-якого роду як вираження сутності багатства; заборона вивезення золота та срібла за межі країни; стимулювання вивезення товарів за кордон та їх продаж за максимально високими цінами й обмеження імпорту.

Т. Мен, Ж.Б. Кольбер, А. Монкретьєн та А. Серра запропонували скасувати заборону на вивезення грошей за кордон, обмеження на імпорт іноземних товарів, збільшити експорт національної продукції, насамперед, промислової. Завданням держави вважали збільшення експорту за рахунок стимулювання вітчизняного виробництва та розвитку посередницької торгівлі. Започатковуються економічні методи державного регулювання, ширша економічна самостійність купців та торговельних компаній.

Завершення епохи первісного нагромадження капіталу, буржуазні революції та прихід буржуазії до влади, розвиток підприємництва та ринкова лібералізація економічної політики сприяли переміщенню інтересів підприємців зі сфери обігу до сфери виробництва. Становлення ринкової економіки зумовило необхідність переоцінити учення меркантилістів, а теоретико-методологічні підходи до дослідження економічних процесів та явищ заклали підвалини класичної політичної економії.

Основні етапами еволюції класичної політичної економії:

1-й етап (кінець XVII — середина XVIII ст.) — започаткування класичної політичної економії як альтернативи меркантилізму у працях В. Петті (Англія), П. Буагільбера (Франція), представників школи фізіократів на чолі з Ф. Кене (Франція).

2-й етап (друга половина XVIII ст.) — формування ідейно-теоретичних та методологічних засад класичної політичної економії, становлення економічної теорії як науки у працях А. Сміта (Англія).

3-й етап (перша половина XIX ст.) — розвиток та переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками в Англії (Д. Рікардо, Т. Мальтус, В.Н. Сеніор), Франції (Ж.Б. Сей, Ф. Бастіа), США (Г.Ч. Кері), збагачення економічної науки новими теоретичними здобутками.

4-й етап (друга половина XIX ст.) — завершення формування класичної політичної економії у працях Дж.С. Мілля (1806—1873)⁶.

⁶ *Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Вазилевича. — К.: Знання, 2004. — 1300 с. — (Класичний університетський підручник).*

Засновники класичної буржуазної політичної економіки В. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо визнавали правильним лише автоматичне регулювання ринкового виробництва без будь-якого втручання держави. Держава повинна, на їхню думку, виконувати тільки політичну функцію — охороняти приватну власність⁷.

Представники класичної політекономії стояли на засадах економічного лібералізму, деякою мірою визнавали можливість державного регулювання, але заперечували його необхідність. Однак з розвитком виробництва, зі зростанням його суспільного значення стихійна вільна конкуренція стала неможливою. Різно зросло майнове розшарування, і, як наслідок, змінилася роль окремого виробника на ринку. Ці обставини зумовили необхідність державного втручання в економіку. Отже, в той час, як меркантилісти обстоювали політику протекціонізму та виходили з пріоритетності суспільних інтересів над особистими, представники класичної політичної економіки висунули концепцію економічного лібералізму та вважали, що особисті інтереси вищі за суспільні.

Промисловий переворот, зміна соціальної структури суспільства, загострення соціальних суперечностей, боротьба робітничого класу за свої права та періодичні кризи надвиробництва заклали фундамент марксистської політичної економіки, засновниками якої стали видатні німецькі мислителі К. Маркс та Ф. Енгельс.

Марксизм декларує скасування приватної власності. Держава повністю контролює економічну діяльність, розподіл ресурсів, доходів тощо⁸. Так, в умовах високої концентрації виробництва держава повинна взяти на себе керівництво великим капіталом, а в деяких випадках має здійснюватися керування через державний сектор. На думку К. Маркса, “сучасна держава — це лише організація, яку створює для себе буржуазне суспільство для охорони загальних внутрішніх умов капіталістичного способу виробництва від зазіхань як робітників, так і окремих капіталістів”⁹, тобто держава зобов’язана створити організаційний механізм керування економікою, особливо в надзвичайних умовах. Отже, Марксова теорія показує, що з розвитком продуктивних сил, збільшенням концентрації виробництва вплив держави на економіку має зростати. Цікавим є погляд Ф. Енгельса на роль держави. У своєму творі “Походження сім’ї, приватної власності й держави” (1884) він використав значний фактичний матеріал — простежив історію життя первісних людей до виникнення родових відносин, а також родову організацію суспільства на прикладі греків, римлян, ірокезів та германців. На цій основі економіст показав відсутність приватної власності, класів і держави при родовому устрої суспільства. Далі він розкрив процес розвитку продуктивних сил, поділу праці й обміну, на базі чого й сформувалися приватна власність, класи й держава.

В аналізі держави Енгельс акцентує увагу на її сутності як апарату примусу, оскільки держава виникла з потреби стримувати протиріччя між класами; у зв’язку з тим, що держава власне виникла в зіткненнях цих класів, то вона за загальним правилом є державою найбільш могутнього, економічно панівного класу, який за допомогою держави стає також полі-

⁷ Кривцов О.С., Бережний В.М. Роль держави у ринковій економіці: Оглядовий конспект лекцій з курсу “Державне регулювання економіки”. — Х.: Факт, 2001. — 80 с.

⁸ Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Вазилевича. — К.: Знання-Прес, 2001. — С. 438.

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинення. — 2-е изд. — Т. 19. — М., 1960. — С. 222.

тично панівним класом і здобуває в такий спосіб нові засоби для придушення й експлуатації пригнобленого класу¹⁰; і розглянув розвиток держави в рабовласницький, феодальний і капіталістичний період. “Так, антична держава була, насамперед, державою рабовласників для придушення рабів, феодальна держава — органом дворянства для придушення кріпосних і залежних селян, а сучасна представницька держава є знаряддям експлуатації найманої праці капіталом”¹¹. Звідси він зробив висновок про історичний характер держави. Формування неокласичної економічної теорії розпочалося на другому етапі маржинальної революції (90-ті рр. XIX ст.), визначними представниками якої були А. Маршалл, А. Пігу, Дж.Б. Кларк та В. Парето. Вони підтримали класичну політичну економію ідей саморегульованої і рівноважної ринкової економіки та принципу економічного лібералізму.

Так, А. Пігу обґрунтував необхідність доповнення економічної політики “laissez faire” державним регулюванням економічного життя. Він виокремив дві форми державного втручання в економічне життя — пряму, виправдану за умов монополізації економіки і пов’язану з контролем держави над цінами та обсягом виробництва; непряму, виправдану за умов вільної конкуренції і пов’язану з механізмом оподаткування.

Могутнім фактором політичної нестабільності стала Перша світова війна початку XX ст., яка зруйнувала господарський механізм мирного існування й дала поштовх до подальшого розвитку кризових явищ — від післявоєнного розпаду валютної системи до криз 1920—1921 рр. і 1929—1933 рр. Економічним приводом переосмислити класично-неокласичну ліберальну доктрину та звернутися до проблем макроекономіки стала світова економічна криза 1929—1933 рр. Глибокий довготривалий економічний спад на межі 20—30-х рр. виявив неспроможність автоматичного ринкового саморегулювання. Ним заперечувались теоретичні основи класично-неокласичної доктрини про стихійну ринкову рівновагу та неможливість загального надвиробництва (закон Сея), повну зайнятість, добровільність безробіття, взаємовідповідність заощаджень та інвестицій. Таким чином, якщо на практиці криза неокласичного напрямку проявилася у недієздатності політики природної свободи, свідченням чого стала економічна криза 1929—1933 рр., то в теорії — у неспроможності неокласичної ортодоксії вирішити нові макроекономічні проблеми¹².

Дж.М. Кейнс науково довів неможливість саморегулювання економіки як засобу врівноваження сукупного попиту й сукупної пропозиції, що виводить економіку з кризи, сприяє її подальшій стабілізації. Першим підтвердженням ефективності державного втручання в економіку стала політика президента США Ф. Рузвельта, його “Новий курс”, за допомогою якого країна вийшла з глибокої кризи 1929—1933 рр. Рузвельт здійснив централізацію банків, ревізував їх і звільнився від слабких; заборонив вивезення золота; запровадив держконтроль над цінами, перш за все на сільськогосподарську продукцію; забезпечив кредитування фермерів; упорядкував ціни на сільськогосподарську техніку¹³.

¹⁰ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. — 2-е изд. — Т. 21. — М., 1960. — С. 171.

¹¹ Там же.

¹² Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004. — С. 825—828. — (Класичний університетський підручник).

¹³ Политэкономия (история экономических учений, экономическая теория, мировая экономика): Учебник для вузов / Под ред. Д.В. Валового. — 2-е изд. — М.: ЗАО “Бизнес-школа” Интел-Синтез”, 2000. — С. 252—253.

Отже, основний висновок Дж.М. Кейнса полягає у тому, що втручання держави в економічне життя суспільства є необхідністю, потрібне значне розширення "традиційних функцій держави, але за збереження широким можливостей для прояву власної ініціативи"¹⁴. Зокрема, держава має регулювати такі напрями:

1. Здійснення грошової політики регулювання процентної ставки: чим нижче норма позичкового відсотка, тим вище стимули до інвестування. Це зумовлює підвищення рівня інвестиційного попиту й рівня зайнятості.

2. Проведення бюджетної політики, що передбачає збільшення державних витрат, розширення державних інвестицій (розширення суспільних робіт, будівництво доріг, освоєння нових районів та ін.). Держава повинна брати на себе відповідальність за пряму організацію інвестицій.

3. Централізований перерозподіл доходів в інтересах соціальних груп з низькими доходами; збільшення попиту з боку таких груп населення, підвищення їх "схильності до споживання".

4. Проведення політики впливу на рівень зайнятості; недопущення розширення безробіття. Відмова від політики зниження заробітної плати як важіль, за допомогою якого нібито можна підвищити зайнятість. Застосування таких заходів на практиці, вважав Дж. Кейнс, дасть протилежний результат — зниження споживчого попиту, а слідом за ним — і скорочення обсягу виробництва та підвищення рівня безробіття¹⁵.

Подальша еволюція кейнсіанського напрямку відображена в поглядах неокейнсіанців Р. Харрода, Е. Хансена, П. Семюельсона та Дж. Хікса. У концепції американських неокейнсіанців головна роль приділяється державному бюджету — основному механізму регулювання (державний бюджет — "вбудований стабілізатор"). До "вбудованих стабілізаторів" американські економісти відносили також прибутковий податок, виплати з соціального страхування, допомогу на випадок безробіття та ін. Загальна схема впливу держави на економіку така: у періоди економічного піднесення державні витрати мають обмежуватися, а в періоди кризи — збільшуватися, навіть якщо це призводить до бюджетного дефіциту. Саме так у руслі неокейнсіанства реалізується головна ідея Дж. Кейнса — ідея державного впливу на макроекономічні процеси з метою стабілізації відтворювального циклу, досягнення динамічної рівноваги й виправлення таким чином недоліків, властивих стихійному розвитку економіки¹⁶. Подальше розгортання науково-технічної революції, вступ у фазу глобальної модернізації виробництва, інтернаціоналізація господарських зв'язків, що зростала, і панування транснаціональних корпорацій обумовили неефективність випробуваної у попередні десятиріччя традиційної кейнсіанської макроекономічної стратегії, оскільки потребували як нового теоретичного осмислення, так і вироблення нових засобів та механізмів економічної політики державного регулювання ринкової системи. У кризі кейнсіанства об'єктивно виявилась ситуаційна невідповідність цього напрямку економічної теорії новим змінам умов розвитку ринкової економіки в останній третині ХХ ст. Саме цим і пояснюється неадекватність змісту та заходів кейнсіанської економічної політики конкретній економічній ситуації середини 70-х років.

¹⁴ Биншток Ф.И. История экономических учений: Учеб. пособие. — М.: РИОР, 2004. — С. 102.

¹⁵ Там же. — С. 103.

¹⁶ Там же. — С. 105.

Неокейнсіанство — досконаліша модель кейнсіанської теорії, в якій макроекономічний аналіз найважливіших показників здійснюється з урахуванням науково-технічного прогресу, використання переваг монетаризму, органічного взаємозв'язку виробництва і розподілу. Найвідоміші його представники — Р. Харрод, Е. Хансен, Е. Домар, А. Лейонхувуд (США), Дж. Робінсон (Велика Британія), П. Сраффа (Італія) та ін. Причини виникнення неокейнсіанства — відсутність у кейнсіанській теорії розробок щодо регулювання економіки в усіх фазах циклу (Кейнс обґрунтував здебільшого депресивну економічну політику), тривалого економічного зростання та економічної динаміки (теорії Кейнса властивий статичний підхід). Методологічна основа — передусім положення про неспроможність ринкового механізму забезпечити рівновагу економічної системи, макроекономічний підхід до аналізу проблем відтворення, переважання кількісного аналізу конкретних економічних зв'язків у межах господарства країни та ін. Якщо за умов статичної економіки немає реального нагромадження капіталу, а отже, не розглядається проблема нових заощаджень, то за умов економічної динаміки рівень випуску товарів змінюється упродовж тривалого періоду. Слід зауважити, що безперервне зростання частки доходів розглядається як один з найважливіших факторів усієї економічної системи. З цією метою запроваджується поняття “позитивне заощадження”, а важливим недоліком теорії Кейнса була відсутність цього поняття, він не досліджував вплив такого заощадження на розвиток економіки загалом. Обґрутовуючи в цьому контексті тезу про “господарства, що розширюються”, Харрод вивчає динаміку таких основних факторів, як чисельність робочої сили, обсяг наявного капіталу та випуск продукції або дохід на душу населення. Головною метою дослідження він вважав з'ясування розподілу доходів між цими факторами. Вивчаючи роль держави в динамічному розвитку економіки, він підкреслював необхідність встановлення державного контролю над національними заощадженнями, а додаткові заощадження монополій, як і приватні заощадження, ставив в обернено пропорційну залежність від відсоткової ставки. Крім того, в таку ж обернену залежність від норми відсотка він ставив і рівень безробіття. Неокейнсіанство вважає основним методом антициклічного регулювання економіки політику бюджетного регулювання, зокрема “дефіцитного фінансування”, — збільшення витрат держави, яке випереджає зростання її доходів. Зокрема, представники неокейнсіанства стверджували, що для досягнення динамічної рівноваги економічної системи необхідно заздалегідь планувати невелику (3—5 % щорічно) і регульовану державою інфляцію. Така політика після Другої світової війни до кінця 60-х забезпечила певне послаблення економічних криз, циклічного характеру капіталістичного виробництва¹⁷.

Внаслідок поєднання двох ідейних течій кейнсіанства — американського нетрадиційного та англійського лівого — сформувалося посткейнсіанство — сучасна форма еволюції цього напрямку, представники якого поставили за мету завершити “кейнсіанську революцію” з урахуванням нових історичних умов розвитку ринкової системи господарювання¹⁸. Посткейнсіанство прийшло на зміну неокейнсіанству, звинувативши представників останнього в неправильному трактуванні теорії Кейнса. Джоан

¹⁷ *Економічна енциклопедія: У 3 т. — Т. 1 / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. — К.: Академія, 2000. — С. 589.*

¹⁸ *Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. — К.: Знання, 2004. — С. 919—923. — (Класичний університетський підручник).*

Робінсон не визнавала необхідності державного регулювання економіки та підтримувала постулати економічного лібералізму А. Сміта.

Неолібералізм прийшов на зміну класичному економічному лібералізму, причиною краху якого стала економічна криза 1929—1933 рр. Неолібералізм розвиває такий постулат класичного лібералізму, як заперечення будь-якого розширення державного втручання. Неолібералізм відрізняється від класичного лібералізму визнанням можливості коригування державою ринкового ладу і навіть активного формоутворюючого впливу держави на економіку. Неолібералізм визнає можливість часткового, обмеженого впливу держави на економіку на відміну від кейнсіанського активного державного втручання¹⁹. Все це свідчило про пристосування ідей лібералізму до нових економічних умов та нового етапу розвитку економічного життя.

Класичний неолібералізм відводив державі роль “спостерігача” за дією ринкових сил та підтримував неокласичну концепцію “мінімальної держави”, в той час, як німецький неолібералізм підтримував “сильну державу”, яка свідомо формує конкурентний лад.

Панування кейнсіанського напрямку в економічній теорії підірвала низка факторів (відродження і збагачення консервативних, ліберальних ідей; стагфляція; енергетична, валютна і циклічна кризи та дестабілізація грошово-кредитної сфери), які зумовили формування нової неокласичної теорії (нової неокласики). Її представники, по-перше, розглядали роль держави як природну реакцію на погіршення умов суспільного відтворення, конкурентних засад господарювання, економічний спад та дію зовнішніх факторів; по-друге, критикували втручання держави в економіку, не сприймали конкретну економічну політику, засновану на кейнсіанських методах регулювання (активна соціальна політика, управління попитом та ін.).

Неоконсерватизм ґрунтується на трьох основних теоріях: монетаризм, економіка пропозиції та теорія раціональних очікувань. Тоді як концепція Кейнса сформувалася на тлі неспроможності неокласичної економічної теорії, монетаризм виник насамперед як опозиція кейнсіанству. Найрішучіше проти Дж. Кейнса виступив М. Фрідмен — прихильник класичної концепції мінімальної держави та обмеженого державного втручання.

Теорію економіки пропозиції представляли А. Лаффер, Дж. Гільберт, М. Фельдстайн. Вони виходили з того, що основною є пропозиція факторів виробництва, а не попит на них. Отже, необхідно знижувати податки, надавати різні пільги корпораціям. Зниження податків, відповідно до цієї теорії, приводить до збільшення заощаджень, капіталовкладень, прискорення науково-технічного прогресу у виробництві, що забезпечує зростання виробництва і його ефективність. Таким чином, стимулювання приватного підприємництва збагачує ринок товарів та викликає попит на них²⁰. Представниками теорії раціональних очікувань були Р. Лукас, Т. Сарджент, Н. Воллес. Вони вважали, що суб’єкти господарювання швидко реагують на зміни в економічній діяльності завдяки раціональним очікуванням. Тільки ринок дає змогу оперативно реалізувати раціональні очікування, забезпечує рівновагу економіки. Отже, державне втручання в рин-

¹⁹ *Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Вазилевича. — К.: Знання, 2004. — С. 972—974. — (Класичний університетський підручник).*

²⁰ *Кривцов О.С., Бережний В.М. Роль держави у ринковій економіці: Оглядовий конспект лекцій з курсу “Державне регулювання економіки”. — Х.: Факт, 2001. — С. 29.*

кове господарство не ефективне²¹. На противагу неокласичним ідеям економічного лібералізму та невтручання держави в економічне життя починають формуватись альтернативні погляди — інституціоналізм. Інституціоналісти обґрунтовували ідеї про необхідність державного впливу на найвідчутніші “дефекти” ринкового механізму, пов’язані з різким зростанням соціальної нерівності, монополізацією та кризами, розходженням приватних та суспільних інтересів²². Держава розглядалася як інструмент суспільного контролю і прогресу, як втілення інтересів суспільства, як орган, який повинен мати демократичну організацію²³.

Ранній американський інституціоналізм 20—30-х рр. ХХ ст. формувався у трьох напрямках: соціально-психологічний (технократичний) на чолі з Т. Вебленом; соціально-правовий (юридичний) на чолі з Дж. Коммонсом; кон’юнктурно-статистичний (емпірико-прогностичний) на чолі з В. Мітчеллом. Представники інституціональної теорії, зокрема П. Веблен, Дж. Коммонс висувають на перший план суспільні відносини людей і роль цих відносин з погляду економічних процесів. Вони розглядають вплив на економічний базис різних інститутів надбудови (суспільних і політичних відносин, культури, традицій та ін.); досліджують сферу обміну, форми організації ринку, принципи моралі, права. У підсумку розглядається можливість удосконалення ринкової економіки шляхом переходу до організованого ринку, удосконалення морально-етичних норм²⁴.

Теоретичні основи американського інституціоналізму набули свого подальшого розвитку у поглядах неоінституціоналістів. Основну увагу вони звертають на незалежного індивіда, який сам вирішує, членом яких колективів йому вигідніше бути. У більшості напрямів основна увага звертається на правові аспекти економічного життя. Ні підприємства, ні держава як колективні спільноти не існують окремо від своїх членів²⁵.

60—80-ті рр. ХХ ст. ознаменувалися появою соціально-інституціональних технократичних теорій, представники яких досліджують соціально-економічні наслідки науково-технічного прогресу на різних фазах його сучасного розвитку. Центральними теоріями цього напрямку інституціоналізму є: теорії індустріального та нового індустріального суспільств, постіндустріального суспільства, суспільства “третьої хвилі”, інноваційно-підприємницької економіки, суспільства знання, інформаційного суспільства, постеконічного суспільства та ін. З-поміж цих концепцій найбільшу увагу державі приділив Дж. Гелбрейт. У межах теорії техноструктури державі він відводить таку роль — знижувати вартість і ризик використання технології, фінансуючи розвиток сучасної техніки чи гарантуючи ринок для технічно передових товарів.

В статті узагальнено підходи вчених економістів до проблеми ролі держави в економіці. Зазначимо, що в процесі розвитку продуктивних сил та виробничих відносин відбувається розширення ролі держави у регулюванні економічних процесів та явищ. Історична різноманітність практики господарювання зумовила існування різних поглядів щодо ролі

²¹ Кривцов О.С., Бережний В.М. Роль держави у ринковій економіці: Оглядовий конспект лекцій з курсу “Державне регулювання економіки”. — Х.: Факт, 2001. — С. 30.

²² Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Вазилевича. — К.: Знання, 2004. — С. 1074. — (Класичний університетський підручник).

²³ Там само.

²⁴ Кривцов О.С., Бережний В.М. Роль держави у ринковій економіці: Оглядовий конспект лекцій з курсу “Державне регулювання економіки”. — Х.: Факт, 2001. — С. 30.

²⁵ Історія економічних учень: Підручник / За ред. В.Д. Вазилевича. — К.: Знання, 2004. — С. 1106. — (Класичний університетський підручник).

держави в економічному розвитку країни. Як ми побачили, ці погляди знайшли своє відображення в економічних течіях та напрямках.

Отже, вирвавшись на зорі людства далеко вперед, країни Стародавнього Сходу згодом перетворилися на слабозвинені території, колонії молодих, але економічно більш розвинених держав. На прикладі цих країн історія дала перший урок згубності надмірного впливу держави на економіку. Разом з тим це був і урок об'єктивної необхідності державного втручання в господарське життя суспільства.

Меркантилізм проголошував активну роль держави у реформуванні економічних відносин та сприяв становленню ринкової капіталістичної системи, був економічною політикою, що її проводили тодішні уряди.

Подальший економічний розвиток вже не вимагав постійного втручання держави. Для зміцнілого капіталу система регламентації та опіки стає все обтяжливішою, тому на зміну їй приходить економічний лібералізм, пов'язаний з формуванням класичної школи в політичній економії. За таких умов склалася модель держави — “нічного сторожа”, яка не втручається в економічні процеси, а тільки охороняє.

Значення праць К. Маркса й Ф. Енгельса важко переоцінити. І хоча в сучасному постсоціалістичному суспільстві марксизм уже не в моді, поширена думка про його кризу, а теоретична спадщина класиків марксизму практично забута, у нашому розумінні це зразки “високої теорії” у самому широкому значенні слова.

Дж. Кейнс фактично повернув вектор економічної науки в напрямі дослідження регульовальних можливостей держави. “Кейнсіанська революція” змінила ставлення суспільства до економічної ролі держави. На неї була покладена виняткова відповідальність за досягнення повної зайнятості та збалансованого економічного зростання. А це змусило її до активного втручання в економіку та проведення економічної політики.

На думку монетаристів, ринкова система має дві принципові переваги: вона надзвичайно динамічна і є саморегулюючою. Тому їхня політика була спрямована проти активного втручання держави в економіку.

Неокласичні теорії проголошували мінімальне втручання держави в економіку, оскільки ринкова економіка здатна до саморегулювання.

Теоретичним здобутком інституціоналізму стало визнання посилення впливу держави на економіку, особливо в кризових умовах. Пропонувалося посилити вплив соціально-психологічних та політичних факторів на економіку. Подальший розвиток інституціоналізму отримав своє продовження у формуванні соціально-інституціональних технократичних теорій.

Активна участь держави в соціально-економічному розвитку є умовою існування ринкової економіки. Для побудови концепції функціонування ринкової економіки в Україні на початковому етапі аналіз теоретичних уявлень про роль держави в економічній системі є вкрай необхідним. Необхідно використати той багатий матеріал, досвід поколінь, результати численних економічних експериментів щодо використання економічних важелів для формування та реформування економічної політики. І навіть попри песимістичне твердження, ніби історія вчить того, що вона нічого не вчить, саме історичний досвід може значною мірою прислужитися у виробленні теоретичних основ подальшої розбудови ринкової економіки України.